

NÓTÁRI TAMÁS

A naptár jelentősége a római civiljogban

The Importance of the Calendar in Roman Civil Law

Abstract: The aim of this study was to analyse the importance of the order and characterization of the days (*Fasti*) for the legislation and jurisdiction in ancient Roman civil law (*ius civile*). After having summarized the order of the months and weeks in the Roman lunisolar calendar, both the categories *dies fasti* / *dies nefasti* (according to Varro: „*dies fasti, per quos praetoribus omnia verba sine piaculo licet dari*”) and those of *dies comitiales* and *dies nefasti publici* were to be defined. Finally (as the adjective *fastus* can be derived from the same root as *fatum*, i.e. the verb *fari*), it seemed to be worth throwing some light on the sacral roots of the *legis actio sacramento*.

Keywords: dies fasti, dies nefasti, dies comitiales, legis actio sacramento, fatum

Összefoglaló: Jelen tanulmány a napok rendjének jelentőségét kívánja vizsgálni a római civiljogi (az ősi *ius civile* szerinti) törvényalkotás és a törvénykezés szempontjából. Ennek keretében először a hónapok és hetek rendjét tekintjük át a Caesar előtti naptárban, majd a *dies fasti-dies nefasti* kategóriapárt elemezzük (a Varro-féle etimológiából kiindulva: „*dies fasti, per quos praetoribus omnia verba sine piaculo licet dari*”), figyelemmel a *dies comitiales* és a *dies nefasti publici* kategóriákkal mutakozó átfedésekre. Végezetül (tekintettel a *fastus* melléknév etimológiájára) a verbalitás jelentőségét vizsgáljuk a római civiljogban.

Kulcsszavak: dies fasti, dies nefasti, dies comitiales, legis actio sacramento, fatum

A hónapok és a hetek rendje

A rómaiak időszámítása természetesen Róma alapításától kezdődött (*ab Urbe condita*), vagyis Kr. e. 753-ban, azonban ennek csak a *ludi saeculares*, az (egyébként nem pontosan százévenként megrendezett) százados ünnepek kijelölésében volt szerepe. Az évek számításának alapja a köztársaság korában a hivatalban lévő *consul*pár neve volt, a császárkorban, amikor a *consul*ok már nem töltötték ki hivatali évüket, a január 1-jén hivatalba lépő *consul*ok (*consules ordinarii*) után nevezték meg az éveket. A másik számítási mód a császárkorban a *tribunusi* hatalom (*tribunicia potestas*) éve Kr. e. 23-tól, vagyis akkortól,

* A jelen rovat a 2022. április 8-án, Kolozsváron rendezett tudományos tanácskozás előadásainak írott anyagait tartalmazza. A konferenciára Magyarország Igazságügyi Minisztériumának támogatásával került sor.

amikor e tisztséget már állandó jelleggel a császár viselte: az első évet a *dies imperiitól*, a hatalom átvételének napjától számították, a feliratokon ez általában úgy jelent meg, hogy a császár tisztségei után feltüntették, hogy hányadik *tribunusi* évét tölti. Feliratokon olykor a pontos dátum is szerepelt a római naptárnak megfelelően. Eredetileg a rómaiak második (mondabeli) királyuk, Numa Pompilius (luniszoláris rendszert követő) naptárát használták, amely szerint az év háromszázötvenöt napra és tizenkét hónapra (*Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Quinctilis, Sextilis, September, October, November, December* – a *Quinctilis* és a *Sextilis* csak utóbb nyerte el Iulius Caesar és Augustus tiszteletére ma is bevett nevét) oszlott, és minden második évben február 23-a vagy 24-e után beszúrtak egy huszonkét napos ún. *Intercalariust* (*mensis intercalaris*). Iulius Caesar naptárreformja az évet háromszázhatvanöt napra és tizenkét hónapra osztotta, minden negyedik év februárjában beszúrva egy-egy szökőnapot.¹

A névvel ellátott ünnepnapoktól eltekintve a római hónapnak három, névvel is rendelkező napja volt: a *Kalendae*, a *Nonae* és az *Idus*. Az ősi, a Hold járásához igazodó (lunáris/luniszoláris) naptár idején, vagyis amikor a rómaiak még holdhónapokban számoltak, e három nap is nyilván a Hold meghatározott fázisát jelölhette, ám – egykorú feljegyzések hiányában – a nevek és a holdfázisok nem kapcsolhatók össze teljes bizonyossággal, amint ez már az antik szerzők leírásaiból is kitűnik: az *Idus* feltehetőleg a teliholdat jelölte, a *Kalendae* talán az újhholdat, ám abban már Varro sem volt teljesen biztos, hogy a *Nonae* neve a *Nova Lunából*, vagy pedig az (*Idus* előtti) *novem dies*ből származik-e.² A *Kalendae* hagyományosan Iunónak (az *Idus* Iuppiternek) volt szentelve: a *pontifex minor* a Capitoliumon a Hold felbukkanását kémlelte, majd jelentette feljövételét a *rex sacrificulus*nak, akivel közösen áldozatot mutatott be Iunónak. Ezt követően összehívta a népet (*calata, id est vocata plebe*³), és bejelentette egyrészt az új hónap kezdetét, valamint azt, hogy az adott hóban a *Nonae* mely napra fog esni. Ez vagy a „*Kalo Iuno Covella*” mondat ötször, illetve hétszeri (attól függően, hogy a *Nonae* a hónap 5. vagy 7. napjára esett), vagy pedig a „*Dies te quinque kalo Iuno Covella / Septem dies te kalo Iuno Covella*” mondat elkiáltásával történt.⁴ A *kalo* (*calo*) ige a görög (kiáltani, nevezni jelentésű) *kaló* szóval lehetett azonos értelmű, amiből a *Kalendae* név is származott, a *Iuno Covella* pedig az *ég királynője* jelentéssel adható vissza.⁵ (A *Kalendae* az archaikus korban magánjogi jelentőséggel is bírt: az általában egyhavi lejáráttal folyósított kölcsönösszegeket ekkor kellett visszafizetni, s ha ez elmaradt, megnyílt az út a *ius civile* szerinti – igen kegyetlen – végrehajtási eljárás előtt.⁶)

1 NÓTÁRI Tamás: *Római köz- és magánjog*, Scientia, Kolozsvár, 2011, 47.

2 M. S. BROUGHALL: *The Pattern of the Days in Ancient Rome*, Greece & Rome, 1936/5, 160–176, 161.

3 Marcobius, *Saturnalia* 1, 15, 9.

4 Varro, *De lingua Latina* 6, 27.

5 BROUGHALL: *i. m.*, 162.

6 A *legis actio per manus iniunctionem* a civiljogi per általános végrehajtás eljárása, ami egyúttal – miként az egész *legis actio*s rendszer – állami kontroll alá vont önhatalmú jogérvényesítés. Minthogy az önhatalom erőteljesebben jelenik meg benne, mint a *sacramentum*os perben, valószínű, hogy még annál is ősbibb eljárás. Lényege abban áll, hogy a hitelező az adóst foglyul ejtette, fogságban tartotta, megölte vagy eladta rabszolgának, s követelését az így kapott vételárból kielégítette. Mindez szigorú formák közt, a nyilvánosság ellenőrzése mellett történt, vagyis az önhatalom gyakorlása garanciákhoz kötődött. Kezdetben jó eséllyel még a peres eljárás megszületése előtt, a *delictum*okból fakadó adósságok érvényesítésének eszköze volt, a történelmi korokban viszont már a pénzbeli ítélet végrehajtását szolgálta. Dologi perben nem volt helye

A *Nonaen* ismételten összehívták a népet, hogy bejelentsék a hónap további ünnepeit, illetve kihirdessék a kilenc napra következő *Idust*.⁷ A római szerzők az *Idus* nevének eredete kapcsán – mivel ez már számukra sem volt egyértelmű – több lehetőséget is felvetettek: felvetődött egyrészt, hogy az *Idus* az *Itis* szóból, Iuppiter etruszk nevéből származott (hiszen e napot eleve a főistennek szentelték), másrészt a Iuppiternek áldozandó *ovis idulis* kifejezésből való eredet, harmadrészt pedig, mivel e napon a Hold teljes pompájával volt látható, a görög *idein* (latinul *video*, vagyis a görög ige kezdőhangja eredetileg egy *digamma* lehetett) *verbummal* fennálló rokonság, negyedrész pedig az az eredet etruszk *iduaré* (latin: *dividere*) igéből is, mivel az *Idus* kettéosztotta a hónapot. (A *Kalendaet*, *Nonaet* és *Idust* követő nap *dies ater*nek számított, vagyis olyan fekete, balvégetű napnak, amikor nem tűnt érdemesnek új vállalásba kezdeni vagy útra kelni.⁸)

A „hét” rendje, a *nundinae* kapcsán Ovidius úgy fogalmaz, hogy az kilenc (vagyis a mai számítási mód szerint nyolc) naponta visszatér⁹ – ezzel adván meg a nyolcnapos hetek ritmusát, mivel a hétnapos rendet csak I. Constantinus vezette be.¹⁰ A *nundinae* eredetével a legbővebben Macrobius foglalkozott,¹¹ a hagyományokat ütköztető leírása alapján Sempronius Tuditanus szerint a *nundinae* intézményét Romulus, Varro és Cassius Hemina szerint Servius Tullius vezette be.¹² Szintén ütközteti azon nézeteket is, hogy a *nundinae* ünnepnapnak számítottak-e: mivel¹³ egyfelől e napokon a *magistratusok manusmissi*ót hajthattak végre, és ítélezhettek, a *nundinae* csak ún. *dies sollemnes*nek, ünnepi napoknak tekinthetők, másfelől viszont – Caesar *Auspicia* című művére hivatkozva – *dies*

a *manus iniectio*nak, ilyenkor a pernyertes elvehette a pervesztestől a dolgot, ellenszegülése esetén pedig lopási keresetet (*actio furti*) indíthatott ellene. A kötelmi perben pervesztes adós a XII táblás törvény rendelkezése szerint harminc napon belül volt köteles tartozását megfizetni, ha ezt nem tette meg, a hitelező ünnepélyes szavak kíséretében kezét rátéve (*manus inicere*) elfoghatta s a *praetor* elé vihette, hogy az jóváhagyja az önhatalmat. A *manus iniectio* ellen az adós maga nem is védekezhetett, viszont felléphetett érdekében egy harmadik személy, a *vindex*, aki vagy kifizette az adós tartozását, vagy pedig a hitelező és a *vindex* között kezdődött per, akit – ha nem tudta bizonyítani, hogy jogosan lépett közbe – az adós tartozásának kétszeresére (*duplum*) marasztaltak. *Vindex* híján a hitelező az adóst hatvan napig megkötözve, fogságban tarthatta, ezen idő alatt az adós még szabad ember maradt, magát élelmezhetette, ha ezt nem tudta megtenni, a hitelezőnek kellett élelmeznie, egyezkedhetett a hitelezővel, ill. helyette más *vindex*ként felléphetett. A hitelező három egymást követő vasárnap (*nundinae*) kivitte az adóst a Comitiumra, hogy a tartozás összegét kikiáltva valaki *vindex*ként fellépessen vagy kifizethesse az összeget. Ha a hatvan nap eredménytelenül telt el, a hitelező az adóst – újabb *magistratusi* felhatalmazás alapján – megölhette, vagy eladhatta a Tiberisen túlra (*trans Tiberim*, vagyis Rómán kívülre, minthogy Rómában római polgár nem lehetett adósrabszolga). Az adós esetleges vagyona a hitelezőre szállt, s ha a hitelezői oldalon többen voltak, arányosan osztoztak a vételáron, ill. az adós megölése esetén megfelelő számú darabra vághatták a holttestét.

⁷ A ma szokásos számítási mód szerint az *Idus* értelemszerűen nyolc nappal követte a *Nonaet*, de a rómaiak számolási rendszere a kezdőnapot is beszámította.

⁸ Vö. Ovid. *Fasti* 1, 55–60. „*vindicat Ausonias Iunonis cura Kalendas; / Idibus alba Iovi grandior agna cadit; / Nonarum tutela deo caret. omnibus istis / ne fallare cave, proximus ater erit. / Omen ab eventu est: illis nam Roma diebus / damna sub averso tristia Marte tulit.*”

⁹ Ovid. *Fasti* 1, 61. „*est quoque, qui nono semper ab orbe redit.*”

¹⁰ James KER: *Nundinae. The Culture of the Roman Week*, Phoenix, 2010/3–4, 360–385, 360.

¹¹ Macrobius, *Saturnalia* 1, 13, 16–36.

¹² *Uo.*, 1, 13, 32. sk.

¹³ *Uo.*, 1, 13, 28. „[...] *nundinis magistratum posse manu mittere iudiciaque addicere [...]*”

feriae közé is sorolhatók, mert e napokon nem lehetett népgyűlést tartani.¹⁴ Az ellentmondást Macrobius akképpen próbálja feloldani, hogy – Granius Licinianus magyarázatához csatlakozva – a *nundinae* eredetileg *feriae* voltak, amikor a *flaminica Dialis* mutatott be Iuppiternek áldozatot, ám utóbb a Kr. e. 287-es *Lex Hortenia* alapján *dies fasti* lettek, amikor a vidékiek Rómába jöve intézhették jogvitáikat.¹⁵

Ennek megfelelően a *nundinae* mint munkaszüneti napok és *dies fasti* nemcsak törvénykezésre, hanem törvények kihirdetésére és a *magistratus* jelöltek nyilvános fellépéseire is alkalmasak voltak.¹⁶ Utóbbira három egymást követő *nundinae* kellett sort keríteni, illetve három *nundinae*-nak kellett eltelnie a törvényjavaslat kihirdetése (*promulgatio*) és megszavazás (*rogatio*) a között.¹⁷ Ezt az ősi szokást erősítette meg a *Lex Caecilia Didia* Kr. e. 98-ban, és megsértését szankcionálta Kr. e. 62-ben a *Lex Iunia Licinia* – éppen az ebben előírtak hiányát sérelmezte Cicero a Clodius Plucher plebejusi *arrogatio*-ját lehetővé tevő törvény egyazon napon történő *promulgatio*-ja és elfogadása esetében, és érvelt az örökbefogadás érvénytelensége mellett a *De domo sua*-ban.¹⁸ Kérdésként merülhet fel, hogy a *trinundinum*, illetve *trinundinum* ténylegesen hány napot ölelt fel: a kutatásban általánosan elfogadottan ez (a kezdőnapot is beszámító római számolási mód szerint) 24 nap, vagyis három római hét lehetett,¹⁹ de bizonyos kutatók szerint a 17. napot, vagyis a harmadik *nundinae* kezdőnapját jelentette, mivel ez volt a „harmadik vásárnap”.²⁰

Dies fasti – dies nefasti

A *dies fasti* meghatározásakor érdemes alapul venni Varro etimológiáját, aki a *fastus* melléknevet (ami egyes számú alakjában kizárólag a *dies* jelzőjeként fordul elő a klasszikus latinban) a *for, fari, fatus sum*, vagyis az *ünnepélyesen beszélni* jelentésű igéből vezeti le. A *dies fastus* eszerint az, amikor a *praetor* „beszélhet” (*dies fasti, per quos praetoribus omnia verba sine piaculo licet fari*), ezzel szemben a *dies nefasti* (*per quos ... nefas fari praetorem „do” „dico” „addico”*) a *praetor* nem mondhatja ki a *do, dico* és *addico*, vagyis a jogszolgáltatás szempontjából döntő jelentőségű szavakat (*itaque non potest agi; necesse est aliquo eorum uti verbo, cum lege quid peragitur*).²¹ Ovidius szintén az ominózus három *verbum* kimondásának tilalmára vezeti vissza a szó eredetét,²² akárcsak Macrobius.²³

14 *Uo.*, 1, 13, 29. „Sexto decimo auspicio libro negat nundinis contionem advocari posse, id est cum populo agi, ideoque nundinis Romanorum haberi comitia non posse.”

15 *Uo.*, 1, 13, 30.

16 *Uo.*, 1, 13, 34–35.

17 BROUGHALL: *i. m.*, 169.

18 Cicero, *De domo sua, i. m.*, 41.

19 Andrew William LINTOTT: *Trinundinum*, *The Classical Quarterly*, 1965/2, 281–285, 281.

20 Wilhelm KUBITSCHKE: *Grundriss der antiken Zeitrechnung*, Beck, München, 1928, 38.

21 Varro, *De lingua Latina* 6, 29. 30.

22 Ovidius, *Fasti* 1, 47. „Ille nefastus erit per quern tria verba silentur.”

23 Macrobius, *Saturnalia* 1, 16, 14. „Fasti sunt quibus licet fari praetori tria verba sollemnia do dico addico.”

Gaius etimologizálás nélkül írja le, hogy e napokra perlési tilalom vonatkozik (*dies nefastus: id est quo non licebat lege agere*).²⁴

A *dies fasti* definiálása során a „*lege agi*” kitétel eredetileg nyilvánvalóan a *legis actiós* eljárással történő perlést jelentette, hiszen annak szavai erőteljes rituális, szakrális vetületet is hordoztak.²⁵ Ugyanakkor aligha valószínű, hogy a törvénykezési tilalom nemcsak a *legis actiós*, hanem a formuláris eljárásra is kiterjedt volna.

A római naptár legtöbb napja a *C* jelzést viselte, vagyis *dies comitalis*nak számított. Az antik *auctorok* meghatározása e tekintetben általában a *magistratus* tevékenységéhez kötődött. Macrobius szerint a *dies comitiales*en lehetett népgyűlést tartani (*comitiales sunt, quibus cum populo agi potest*), a *dies fasti*en perelni lehetett, de népgyűlést tartani nem (*et fastis quidem lege agi potest, cum populo non potest*), tehát a *dies comitalis*en mind perlésre, mind népgyűlés tartására volt lehetőség (*comitalibus utrumque potest*).²⁶ Varro szerint a *dies comitiales*re összehívható a népgyűlés, és szavazás is tartható, kivéve, ha ezek fix dátumokhoz kötődő ünnepnapra (*feriae conceptivae*) esnének,²⁷ illetve ha ún. *feriae imperativae*et jelentene be a *magistratus* vagy a *pontifex*, ami főszabály szerint *prodigium* miatti

24 Gaius, *Insitutiones* 4, 29.

25 *Legis actio* alatt a rómaiak a törvény által előírt szavakkal és szigorúan meghatározott rituális cselekményekkel történő perlést értették, amellyel a pert vezető *magistratus*tól a *iudicium* elrendelését kérték. A *legis actiós* igazából hatósági felügyelet alá helyezett önhatalmú jogérvényesítő cselekmények, amelyek a XII táblás törvényt megelőzően alakultak ki (a törvény csak rögzítette ezeket). A *legis actiós* performa a II. századtól egyre inkább háttérbe szorult a *praetori* perrenddel szemben, mígnem Kr. e. 17-ben a *lex Iulia iudiciorum privatorum* végképp hatályon kívül helyezte. A civiljogi perben a jogszolgáltatást átmenetileg a *consulok*, majd 367/66-tól állandó jelleggel a *praetor urbanus* biztosították. A *magistratus* jogszolgáltató hatásköre (*iurisdictio*) *imperium*ából fakadt. A 367/66-os a *leges Liciniae Sextiae* – noha a *magistratusok imperiuma* annak teljes volta miatt nem ismerte a hatásköri elkülönítést – a jogszolgáltató tevékenységet a következőképpen szabályozta. A *praetor* látta el a peres *iurisdictiós*t, a *consul* pedig a büntető-bíráskodást és a *iurisdictio voluntariát*, valamint gyakorolt esetlegesen *intercessiós*t a *praetori* jogszolgáltatás kapcsán. A bírói tisztséget az *apud iudicem* szakaszban esküdtbírák látták el, akiket hol *iudex*nek, hol *arbiter*nek neveztek. *Iudex*nek, ha a perben tisztán jogkérdést kellett eldönteni, *arbiter*nek, ha szakértői funkciót is el kellett látnia. A *iudex* és az *arbiter* feladatköre azonos volt, azonban (szemben az egyedül ítélkező *iudex*szel) *arbiter*ként három esküdtbíró is eljárhatott. A *praetor* általában a felek által közös megegyezéssel kiválasztott polgárt nevezte ki esküdtbírónak, ha e kérdésben nem állapodtak meg, akkor a felperes indítványára a *senatorok* és a *alovagok* – Augustus óta összeállított – jegyzékéből az(oka)t jelölte ki, aki(k)nek személyébe az alperes is beleegyezett. A *recuperatores* hármas vagy ötös tanácsban működő esküdtbírák voltak, akiket a *praetor* a jegyzékből sorsolás útján nevezett ki, amelynek során a felek visszautasítási joggal (*reiectio*) bírtak, eredetileg államközi ügyekben bíráskodtak, utóbb viszont a civiljogi per gyorsított változatánál jártak el. Működött továbbá két speciális, ám állandó magánjogi bíróság az *apud iudicem* szakasz lefolytatására: a tiszsemélyes bíróság (*decemviri stlitibus iudicandis*), amely elé a szabadságpercek, és az – harmincöt *tribust* három-három fővel képviselő, százöt főből álló – ún. százszemélyes bíróság (*iudicium centumvirale*), amely elé főképp a hagyatéki perek tartoztak. Augustus e két bíróságot összeolvasztotta, s a Kr. u. II. században meg is szűntek; működésükről részletes ismeretekkel nem rendelkezünk.

26 Macrobius, *Saturnalia* 1, 16, 14.

27 Varro, *De lingua Latina* 6, 29. „*Comitiales dicti, quod tum ut comitiis adessef populus constitutum est ad suffragium ferendum, nisi si quae feriae conceptae essent propter quas non liceret ut Compitalia et Latinae.*”

expiatio (procuratio) vagy hálaadó *supplicatio* lehetett.²⁸ A Ludi (Megalenses, Ceriales, Florales, Quinquennales, Apollinares, Romani, Plebei) nem képezték a *comitia* összehívásának jogi vagy vallási akadályát, feltehető azonban, hogy e napokra nem volt szokás népgyűlést összehívni, hiszen e rendezvények mind az azokat rendező *magistratus*okat, mind az ott szórakozó népet lefoglalták.²⁹ A nagy valószínűséggel Kr. e. 61-ben elfogadott *Lex Pupia* a *senatus* összehívását szabályozta az év első részében oly módon, hogy január 16. után egyáltalán nem lehetett szenátusi ülést tartani.³⁰ Február hónapban a külhoni követségek fogadása céljából összehívott *senatusi* ülések megelőzték a szokásos napirendű üléseket;³¹ e rendelkezés alighanem a *Lex Gabinián* alapult,³² vagyis annak ellenére, hogy e napok *dies comitiales*nek számítottak, a *senatus* nem, illetve korlátozottan ülésezett. Ugyanakkor a január első öt napjának két *comitialis* napján (3-án és 4-én) a *senatus* nem ülésezhetett, 7-én viszont már igen, ami *nundina*enek számított.³³ A népgyűlés és a *senatusi* ülés egyazon időben való megtartását főszabály szerint semmilyen törvény nem tiltotta, de mivel a népgyűlésen is egy *magistratus maior*nak kellett elnökölnie, így a szimultán megrendezésre aligha került sor a *mos maiorum* szerint.³⁴

A római naptárban megjelölt *dies fasti* száma igen alacsony, mindössze negyvenkettő – ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a *dies comitiales* is *dies fastinak* számítottak (ami a gyakorlatban alighanem akkor jelentett lehetőséget a jogszolgáltatásra, ha a *comitia* nem ülésezett), illetve a *nundinae* is a *dies fasti* sorát gyarapította. Ha figyelembe vesszük akár a Varro-féle etimológiát (vagyis, hogy a *praetor* csak e napokon mondhatta ki érvényesen a „*iudices dare*”, „*iudicium dare*” és „*addicere*” fordulatokat),³⁵ valamint a Gaius-féle meghatározást („*dies nefastus: id est quo non licebat lege agere*”),³⁶ akkor abból egyértelműen megállapíthatók a következők: a *dies fasti* csupán a *praetor* civiljogi törvénykezési funkcióit szorította határok közé, az *apud iudicem* tevékenykedő bírói fórumokét nem; a jogszolgáltatás tekintetében is csupán a *legis actio*s eljárásoknál jelentett korlátot (ezt is nyilván csupán a *praetor urbanus* esetében, hiszen ezen, kizárólag a római polgárok között alkalmazható eljárás hozzá tartozott), amelyek a köztársaság utolsó századára már alig bírtak komolyabb jelentőséggel; a büntetőbíráskodás tekintetében nem volt fontosságuk, hiszen azon eljárások (akár a *comitialis*, akár a *senatusi*,

28 Agnes Kirsopp MICHELS: *Calendar of the Roman Republic*, Princeton University Press, Princeton, 1967, 40.

29 Uo., 41.

30 Cicero, *Pro Sestio* 74. „*Consecuti dies pauci omnino Ianuario mense per quos senatum haberi liceret [...]*”; Cicero, *Ad Quintum fratrem* 2, 2, 3. „*Consecuti sunt dies comitiales per quos senatus haberi non poterat.*”

31 Cicero, *Ad familiares* 1, 4, 1. „*Senatus haberi ante K. Februarias per legem Pupiam, id quod scis, non potest, neque mense Febr. toto, nisi perfectis aut reiectis legationibus.*”

32 Cicero, *Ad Quintum fratrem* 2, 12, 3. „*Comitibus diebus qui Quirinalia sequuntur Appius interpretatur non impediri se lege Pupia quo minus habeat senatum et, quod Gabinia sanctum sit, etiam cogi ex Kal. Febr. usque ad Kal. Mart. legatis senatum cottidie dare.*”

33 Caesar, *De bello Gallico* 1, 5, 4. „*Itaque V primis diebus quibus haberi senatus potuit, qua ex die consulatus iniiit Lentulus, biduo excepto comitiali, et de imperio Caesaris et de amplissimis viris, tribus plebis, gravissime acerbissimeque decernitur.*”

34 MICHELS: *i. m.*, 44.

35 Varro, *De lingua Latina* 6, 29. 30.

36 Gaius, *Insitutiones* 4, 29.

akár a *quaestio*s eljárás esetében) nem a *praetor* (vagy más *magistratus*) előtt kezdődtek *in iure* szakasszal, ahogy a *tria verba* valamelyikét a *praetornak* ki kellett volna mondania.³⁷ Kérdésként merülhet fel ezen felül, hogy a *dies fasti* a *praetor* számára csupán jogszolgáltatási lehetőséget, vagy pedig ilyen irányú kötelezettséget jelentettek-e – az antik források e kérdést egyáltalában nem érintik, Cicero azon megjegyzéséből azonban, mely szerint a *praetor urbanus* összefüggően tíz napnál hosszabb időre nem hagyhatta el Rómát, arra következtethetünk, hogy a jogszolgáltatás e napokon nem lehetőség, hanem kötelezettség volt a *magistratus* számára.³⁸

A Caesar előtti naptárban 58 nap mellett látható az *N* jelzés – Festus magyarázata szerint, amit Verrius Flaccustól vett át, az *N* betű a *dies nefastit* jelöli (*Nefasti dies N littera notantur*).³⁹ Varro leírása szerint a *dies nefasti* intézménye inkább az emberek, mintsem az istenek érdekeit szolgálja; e napokon a *praetor* nem mondhatja ki a „do”, „dico” és „ad-dico” szavakat, vagyis nem szolgáltathat jogot – ha gondatlanságból mégis kimondaná e szavakat, *piaculum*mal, vagyis engesztelőáldozattal megtisztulhat vétkétől, ám ha tudatosan vét az előírás ellen, akkor (Quintus Muscius Scaevola, a *pontifex* szerint) *impius*nak tekintendő.⁴⁰ Festus idézi Aelius Gallusnak a *ius* jelentéséhez és a *religiosus*-fogalomkörhöz tartozó okfejtését, amely szerint idesorolandó a *dies nefastin* a *praetor* előtt a *legis actio*s eljárás kezdeményezése (*die nefasto apud praetorem lege agere*).⁴¹ Gaius is akként definiálja a *dies nefastit*, hogy e napokon tilos (a civiljogi per keretében) törvénykezni, jogot szolgáltatni (*non licebat lege agere*).⁴² (Livius elbeszélése szerint Numa Pompilius, Róma második királyának rendelkezése szerint népgyűlést sem a *dies fastin*, sem a *dies nefastin* nem lehetett tartani.⁴³)

A *nefastus* melléknév a klasszikus nyelvhasználatban szinte kizárólag a *dies* jelzőjeként fordult elő, és szigorúan *terminus technicus* értelemben, vagyis azon napokat jelölte, amelyek nem minősültek sem *fastinak*, sem *comitialesnek*.⁴⁴ A későbbiekben használata fellazult, így például Gellius szerint a közbeszéd a *nefasti* jelzőt a *dies atrira* és *religiosira*

37 MICHELS: *i. m.*, 50.

38 Cicero, *Philippica* 2, 31.

39 Festus, *De verborum significatione* 163.

40 Varro, *De lingua Latina* 6, 12. „Dicam prius qui deorum causa, tu. qui hominum sunt instituti.”; 6, 27. „nunc iam qui hominum causa constituti videamus.”; 6, 30. „contrarii horum (dies fasti) vocantur dies nefasti, per quos dies nefas dari praetorem do, dico, addico; itaque non potest agi: necesse est aliquo (eorum) uti verbo cum lege quid peragitur. Quod si turn imprudens id verbum emisit ac quem manumisit, ille nihilo est liber, sed vitio, ut magistratus vitio creatus nihilo setius magistratus. Praetor qui turn fatus est, si imprudens fecit, piaculari hostia facta piatur; si prudens dixit, Quintus Mucius aiebat eum expiari ut impium non posse.”; 6, 53. „ab hoc nefasti, quibus diebus ea dari ius non est et, si fati sunt, piaculum faciunt.”

41 348 L.: „Religiosus est non mod[ic]o deorum sanctitatem magni aestimans, sed etiam officiosus adversus homines. Dies autem religiosi, quibus nisi quod necesse est, nefas habetur facere: quales sunt sex et triginta atri qui appellantur et Alliensis, atque [h]i, quibus mundus patet. +asset Gallus Aelius, quod homini ita facere non liceat, ut si id faciat, contra deorum voluntatem videatur facere. Quo in genere sunt haec: in aedem Bonae Deae virum introire; adversus 1Hnysticiae^ legem ad populum ferre; die nefasto apud praetorem lege agere.”

42 Gaius, *Institutiones* 4, 29.

43 Livius, *Ab Urbe condita* 1, 19, 7. „[...] quia aliquando nihil cum populo agi utile futurum erat [...]”

44 MICHELS: *i. m.*, 62.

is alkalmazta, amely megnevezések viszont nem képezték a hivatalos naptár részét.⁴⁵ A *dies religiosi* Gellius szerint olyan napok, amelyekben nem szabad új vállalkozásba, ügyletbe fogni a rossz *omenek* okán.⁴⁶ Ezeken a napokon leginkább csak az állami kultusz szertartásait lehetett végrehajtani,⁴⁷ amint azt a Festus-féle meghatározás is világossá teszi.⁴⁸ A *dies atrit* Varro a *Kalendae*, a *Nonae* és az *Idus* utáni napokként jelzi, amelyek sötétek, mivel nem jelentenek új kezdetet.⁴⁹ Festus összesen 36 *dies atrit* sorol fel azzal, hogy – a *dies religiosi*val ellentétben – e napokon még a hivatalos kultusz szertartásai is kerülendők.⁵⁰ (Az utóbbi meghatározást Gellius is átvette.⁵¹) E napokon nem tartottak sem *triumphust*, sem templomszentelést, egyedül a Ludi jelentettek kivételt, hiszen azok időtartama nem egy *dies atert* ölelt fel.⁵²

A fentiekből egyértelműen következik, hogy a *dies nefasti* nem valamiféle rossz *omen*-nel terhelt napot jelentettek, hanem pusztán a *dies fasti* ellentétét, vagyis a *legis actiós* perlés tilalmát és a pontifikális terminológia részét képezték. Utóbb, amikor a civiljogi perrend Augustus idején jórészt végképp jelentőségét veszítette, e kifejezés értelme is homályossá vált, és alighanem a nefas (vagyis vallási vétség) kifejezéssel fennálló kapcsolata miatt a közvélekedésben a *dies nefasti* is a balszerencsés nap jelentést vette fel. Alapvetően azonban kijelenthető, hogy a *dies nefasti* nem estek semmiféle vallási tabu vagy tilalom alá, és e napokon csak a *magistratus legis actiós* törvénykezése szünetelt, illetve a *comitia* működése, a *contiók*, vásárok, vallási szertartások megtartásra kerültek (ellentétben a *dies atrival*).⁵³

A naptárban *N*-nel jelölt *dies nefasti* mellett 49 további nap az *NP* jelzetet viseli. E rövidítést ugyan egyetlen antik szerző sem oldja fel, ám a napok jellege rávezethet bennünket, hogy az mit takar. E napok közül valamennyi nevet viselt, vagyis a *feriae* kategóriáját gazdagította, ugyanakkor nem minden *feriae* viselte az *NP* jelzetet – az viszont biztosra vehető, hogy ezen rövidítés valamilyen vallási rítushoz, kötelezettséghez kapcsolódott.⁵⁴

Az *NP* rövidítés feloldása kapcsán először érdemes a *feriae* (*dies ferati*) fogalmát meghatározni, amelyek közé a *Kalendae*, a *Nonae*, az *Idus* és a *nundinae* is tartozott, amelyek nyelvtanilag ugyan *pluralis*ban állnak, ám mégis – akárcsak a *feriae* – egy adott napot takarnak. Isidorus szerint a *dies feriatit* a vallási szertartásoknak kell szentelni, s e napokon az embereknek tartózkodniuk kell a perbeli cselekményektől (*feriati dies in quibus res divina fit et abstinere homines a litibus oportet*).⁵⁵ E magyarázat első része egybecseng Servius Vergilius *Georgicá*jához fűzött kommentárhelyével, amely szerint a *feriae* az

45 Gellius, *Noctes Atticae* 4, 9, 5; 5, 17, 1.

46 *Uo.*, 4, 9, 5. „[...] tristi omine infames inpediti que, in quibus et res divinas facere et rem quampiam novam exordiri temperandum est.”

47 Kurt LATTE: *Römische Religionsgeschichte*, Beck, München, 1960, 415–418.

48 Festus, *De verborum significatione* 145. „Non aliud quicquam in republica, nisi quod ultima necessitas admonebat, administrabatur.”

49 Varro, *De lingua Latina* 6, 29. „Dies postridie Kalendas, Nonas, Idus appellati atri, quod per eos dies nihil novi inciperent.”

50 Festus, *De verborum significatione* 348.

51 Gellius, *Noctes Atticae* 5, 17, 2. „Pontifices decreverunt nullum his diebus sacrificium recte futurum.”

52 MICHELS: *i. m.*, 66.

53 *Uo.*, 69.

54 *Uo.*, 69.

55 Isidorus, *De natura rerum* 1, 4.

istenek kultuszára rendeltettek,⁵⁶ továbbá Varro és Marcobius vonatkozó, már idézett szöveghelyeivel is. A munkavégzési tilalom szintén vallási okokra volt visszavezethető e napokon, hiszen ilyenkor a *rex sacrorum* és a *flamenek* nem láthattak munkát végző személyt.⁵⁷ Servius kommentárja szerint ilyenkor maguk elé küldték a *calatorest*, hogy azok jelezzék jöttüket, s a mesteremberek felfüggeszthessék a munkát.⁵⁸ E megoldás tipikusan római kompromisszumot jelentett a szakrális előírások betartása és a hétköznapi tevékenységek gazdasági szükségszerűsége között.⁵⁹

Az isidorusi magyarázat második fele teljességgel egybecseng Cicero azon intelmével, miszerint a *feriae* a peres ügyektől és a vitáktól tartózkodni kell,⁶⁰ mivel e napokon a szabadoknak a perektől és a vizálytól, a rabszolgáknak pedig a munkavégzéstől kell távol tartaniuk magukat.⁶¹ Macrobius megjegyzi, hogy a *feriae* elkövetett erőszakos cselekmény engesztelő áldozatot követel⁶² – e megállapítás akkor nyer teljeskörűen értelmet, ha figyelembe vesszük, hogy a *legis actio sacramento* eljárási rendje nem egyéb, mint állami kontroll alá helyezett önhatalom, hiszen a lándzsa helyett használt *vindicta* Gaius leírása szerint is a szimbolikus harcra, erőszakra (*manus conserere*) utal.⁶³ Vagyis e napok szintén alkalmatlanok voltak a *legis actio*s perlésre.

A *feriae publicae* lehetnek *stativae* (évente ugyanazon a napon kerültek megrendezésre), *conceptivae* (a holdhónap egy adott napjára lettek kihirdetve) és *imperativae* (amelyeket a *magistratus* vagy a *pontifexek* rendeltek el példának egy adott *prodigium* miatt megrendezett *procuratio* vagy valamely győzelmi ünnep céljából).⁶⁴ Macrobius a *feriae publicae stativaet* akként definiálja (idesorolva az Agonaliát, a Carmentaliát és a Lupercaliát), amelyek az egész nép számára kerülnek megrendezésre (*universi populi communes*).⁶⁵ E meghatározás átvezet Festus megjegyzéséhez, aki szerint a *publica sacra*t közpénzből a nép érdekében (javára, kedvéért) rendezték.⁶⁶ E két utóbbi szerző kritériumrendszerébe jól beleillenek a naptárban *NP* jelzetet viselő napok, amelyeket *pro publico a sacerdotes publici* és a *magistratus* rendeztek és felügyltek.⁶⁷

56 Servius, *In Verg. Georg.* 1, 268. „*Feriae enim operae deorum creditae sunt [...] feriae deorum causa instituuntur.*”

57 Tamás NÓTÁRI: *The Function of the Flamen Dialis in the Marriage Ceremony*, *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*, 2004. 57–65.

58 Vö. Festus, *De verborum significatione* 292. „*Praeciamitatores dicuntur qui flaminibus Diali, Quirinali, Martiali, antecedentes exclamant feriis publicis, ut homines abstineant se opere, quia his opus facientem videre religiosum est.*”

59 MICHELS: *i. m.*, 72.

60 Cicero, *De divinatione* 1, 102. „[...] *ut litibus et iurgiis se abstinerent.*”

61 Cicero, *De legibus* 2, 19. „[...] *tum feriarum festorumque dierum ratio in liberis quietem litium habet et iurgiorum, in servis operum et laborum [...]*”

62 Macrobius, *Saturnalia* 1, 15, 21. „[...] *feriis autem vim cuique fieri piaculare est.*”

63 Tamás NÓTÁRI: *The spear as the symbol of property and power in ancient Rome*, *Acta Juridica Hungarica*, 2007/3, 231–257.

64 Varro, *De lingua Latina* 6, 25.

65 Marcobius, *Saturnalia* 1, 16, 4–8. „*Universi populi communes, certis et constitutis diebus ac mensibus et in fastis statis observationibus adnotatae, in quibus praecipue servantur Agonalia Carmentalia Lupercalia.*”

66 Festus, *De verborum significatione* 284. „*Publico sacra, quae publico sumptu pro populo fiunt, quaeque pro montibus, pagis, curis, sacellis.*”

67 MICHELS: *i. m.*, 74.

Kérdésként merül fel ugyanakkor, hogy maga az *NP abbreviatio* milyen kifejezést rövidíthetett. Hogy az *N* a *nefastust* rövidítette, afelől a napok jellege nem hagy kétséget, a *P* viszont a szakirodalomban sok vitát váltott ki. A megoldáshoz Wissowa javaslata visz talán a legközelebb, aki a *P*-t *publiciként* oldotta fel,⁶⁸ vagyis az *NP dies nefasti publici* takarhatott, ami fedi az antik szerzők *feriae publicae stativae universi populi communes* kategóriáját.⁶⁹

Fastus és fatum – a verbalitás jelentősége a római gondolkodásban

A *legis actio sacramento* erős szövegeközpontúsága kellően közismert, hiszen – amint maga Gaius is hangsúlyozza – aki a *textus* akár egyetlen szavát is elvétette, elveszítette a pert.⁷⁰ A római gondolkodásban nem csekély jelentőséggel bírt a kimondott szó valóságát konstituáló hatásába vetett hit.⁷¹

A *fastus* melléknév – amint már fentebb tárgyaltuk – a *fari* igéből eredt, akárcsak a *fatum* főnév. A *fatum* szó eredetét illetően több római szerzőt is lehet idézni. Varro szerint a *fatum* kifejezés abból ered, hogy a Párkák meghatározzák az újszülött életének idejét azáltal, hogy kimondják döntésüket.⁷² Az antikok ezen felismerését, nevezetesen hogy a *fatum* a *for, fari, fatus sum* igéből ered, a modern nyelvtudomány is megerősíti.⁷³ További értelmezéséhez Servius Vergilius *Aeneiséhez* írott kommentárja nyújt segítséget, amely szerint a *fatum participium*, s azt jelöli, amit az istenek mondtak,⁷⁴ tehát maga a kifejezés *isteni szót, isteni döntést* jelent. Ugyanakkor tudunk egy *Fatának* nevezett istennőről is: Lavinium területén találtak három, a Kr. e. IV–III. századból származó oltárfeliratot, amely *Fata* istennő kultuszát bizonyítja, neve *Neuna* (*Nona*), amit már több irodalmi forrásból ismerünk. Gellius itt Varrót és Caesellius Vindexet idézi, aki a *Parcae* nevééről is tudósít, valamint Livius Andronicus *Odysseia*-idézete alapján egy *Morta* által előre megmondott nap eljövételéről.⁷⁵

68 Georg WISSOWA: *Religion und Kultus der Römer*, Beck, München, 1902, 438.

69 MICHELS: *i. m.*, 76.

70 Gaius, *Institutiones* 4, 11. „Actiones [...] ideo quia ipsarum legum verbis accomodatae erant et ideo immutabiles proinde atque leges observabantur; unde eum qui de vitibus succisi ita egisset, ut in actione vites nominaret, responsum est rem perdidisse, cum debuisset arbores nominare eo quod lex XII tabularum [...] generaliter de arboribus succisis loqueretur.”; 30. „Sed istae omnes legis actiones paulatim in odium venerunt, namque ex nimia subtilitate veterum qui tunc iura condiderunt eo res perducta est, ut vel qui minimum errasset litem perderet.”

71 Max KASER: *Das altrömische ius*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1949, 309. skk.

72 Varro, *De lingua Latina* 6, 52. „Ab hoc [...] fari, tempora quod tum pueris constituent Parcae, fando, dictum fatum et res fatales.”

73 Alois WALDE, Johann Baptist HOFMANN: *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, Winter, Heidelberg 1954. I. 463. skk.

74 Servius, *In Verg. Aen.* 2, 54. „Modo participium est, hoc est, quae dii loquuntur.”

75 Gellius, *Noctes Atticae* 3, 16, 10. „Parca [...] Nona et Decima a partus tempestivi tempore.”; 11. „Tria nomina Parcarum sunt Nona, Decuma, Morta et versum hinc Livii ponit ex Odysseia: quando dies adveniet, quem profata est Morta?”

(A görögök hitében a Moirai mérték ki a halandó *moiráját*, életrészét, s minthogy végigkísérték az emberi életet, így a születésnél is tevékenykedtek. A római gondolkodás e funkciót kettébontotta, a születéssel kapcsolatos feladatokat mint Parcae látták el az istennők, az emberi sors felett mint Fatae döntöttek, míg a görög Moirák mindkét aspektust egyesítették magukban, addig a római vallás – a *Sondergötter* képzetének megalkotásának már ismert metodikájával – e két funkciót két istennő által fejezte ki [Parca és Fata], köztük a különbség csupán hangsúlybeli, hiszen amint a három felirat és az irodalmi források összevetéséből láttuk, a Parca egyszerre Fata is, a Fata egyidejűleg Parca is,⁷⁶ attól függően, hogy melyik aspektus melyik *numenje* lép előtérbe.)

Tény, hogy mind a *fatum*, az *isteni szó*, mind a *Fata*, az *istennő*, *aki szólt*, a *fari* igéből származik, alakjukat tekintve pedig *participium perfectumok*. A klasszikus latinban ezen alak általában passzív jelentésű, kivéve a *deponens* igék esetén, ugyanakkor a nyelvkönyvek bizonyos aktív alakú és jelentésű igék esetén a *participium perfectumok*nál aktív jelentést adnak meg (noha ezen alak elsődlegesen passzív). A probléma nyelvtörténeti gyökereinek feltárása nélkül is egyértelmű, hogy a *participium perfectum* az ősi indogermán nyelvben mentes volt a *diathesistól*, mind aktív, mind passzív, mind intranszitiv jelentésben állhatott. Azon *deponens* igéknél, amelyek közé a *fari* is tartozik, az aktív jelentés az elsődleges, ám a passzív is megengedett. A *fatum* és a *Fata* kapcsolata nem tűnik véletlennek, sőt igen valószínű, hogy egyazon egységes élménynek aktív és passzív aspektusával állunk szemben; a *fatum* az isteni szó, a *Fata* e szót kimondó istennő tevékenységének az eredménye. A *fari* aktusa minden istennek sajátja, aki egy adott isteni döntést kimond,⁷⁷ e felfogásnak megfelelően Isidorus Hispalensis is *fatumnak* nevezi mindazt, amit az istenek mondanak és amit Iuppiter mond.⁷⁸ Tehát a *fatum* a kimondott isteni döntés adása, a *fari* nem korlátozódott a Fataere, illetve a Parcaere, *fatumot* adhattak az istenek is.⁷⁹

A rómaiaknak a végzetről, sorsról alkotott fogalma nem véletlenül kötődött oly erősen a kimondott isteni szó valóságteremtő erejéhez: az emberi létezészt azonosították a létezés megfogalmazásával, szavakba öntésével; ezen alapélményük közelebb vihet az *ex asse* római gondolkodásmód megértéséhez.

Érdekes párhuzamot mutat a kimondott szó valóságot létrehozó funkciójára egy sajátos *prodigium*értelmezés. Vizsgáljuk meg először röviden a *prodigium* jelentőségét! A rómaiak a világ megszokott rendjét, nyugalmi állapotát *pax de(or)umnak* nevezték, amely az isteneknek az emberek felé való békés viszonyulását jelentette;⁸⁰ s ha ezen rend felborult, az mindig az istenek e nyugalmi állapotból való kilépésére volt visszavezethető.⁸¹ A kozmikus rend megbomlása, azaz minden rendkívüli, újszerű esemény *prodigiumnak* számított. A szó etimológiája kétséges, Walde–Hofmann értelmezésében a *prodigium* a „*prod-aiō*” összetételből származik, amely szerint a *prodigium* előremondást, illetve előremutatást jelent. Ezen felfogás nem tűnik kielégítőnek, ugyanis a *prodigium* éppen hogy értelmezésre

76 Walter PÖTSCHER: *Person-Bereichdenken und Personifikation*, Litwissenschaftliche Jahrbücher, 1978, 217–231.

77 Cicero, *De fato* 30. „[...] si ita fatum erit [...]”; Vergilius, *Aeneis* 10, 621. „[...] cui rex aetherii breviter sic fatur Olympi”.

78 Isidorus, *Etymologiae* 8, 11, 90. „Fatum dicunt esse, quidquid dii fantur, quidquid Iuppiter fatur.”

79 Vergilius, *Aeneis* 2, 54. „et si fata deum si mens non laeva fuisset”.

80 A *pax deorum* itt tehát genitivus subiectivusként értelmezendő.

81 Thomas KÖVES-ZULAUFG: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, Telosz, Budapest, 1995, 61.

szorult, ezért vették ehhez Rómában mindig a *pontifexek*, a *libri Sibyllini* vagy a *haruspexek* segítségét igénybe, hiszen a *prodigium* maga nem mond ki semmit, helyesebbnek tűnik azon értelmezés, amely szerint a szó a „*prod-agere*” összetételből származik, tehát a *prodigium* az előremozgás folyamatát jelenti, így a *prodigium* nem más, mint hogy „*a felszín mögött rejtőző természetfeletti erők ezt a burkot áttörve előrejönnek, nyilvánvalóvá lesznek*”.⁸²

A *prodigium* értelmezésének módjai között Plinius maior kiemelt helyen tárgyalja a következő esetet: a rómaiak a Capitolium alapozása során a Tarpeius-hegyen egy emberfejet találtak, Etruria leghíresebb jósához, Olenus Calenushoz követséget küldtek, aki e szerencsés jelentőségű *prodigiumot* megkísérelte a saját népére átvinni. A lába előtt botjával felrajzolta a templom képét és így szólt: „*Ezt mondjátok tehát, rómaiak? Itt lesz Iuppiter Optimus Maximus temploma, itt találtuk a fejet?*” A jós fia figyelmeztette a követeket apja cselére, ugyanis ha nem megfelelően feleltek volna, a jóslat Etruriára szállott volna át: „*Nem azt mondjuk, hogy a fej pontosan itt, hanem hogy Rómában találtatott*” – válaszolták a követek.⁸³ A fej szimbolikájára nem kívánunk bővebben kitérni, csak annyit jegyzünk meg, hogy az épület tartósságát (a Capitolium Róma városának, s így magának a birodalomnak a jelképe) Európában a neolitikumtól fogva élő, illetve feláldozott emberek befalazásának rítusával kívánták biztosítani. Minthogy egyes szövegvariánsok nem csupán emberi fejről, hanem ép emberi testről adnak hírt, valószínűsíthető, hogy a történet is egy ilyen rítusra kíván utalni.⁸⁴ A jós el akarta rabolni Rómától a *fatumot*, és a felvázolt alaprajzra mutatva megkísérelte rávenni a rómaiakat, hogy kimondják, miszerint a fej a jós lábainál, Etruria földjén találtatott. Ha a rómaiak ilyen nyilatkozatot tettek volna, a *prodigium* hatásai az etruszkokra állottak volna be, a fej ugyan Rómában maradt volna, a vele kapcsolatos *fatum* azonban nem.

Az emberi szó tehát a római gondolkodásban mágikus, valóságot teremtő és megváltoztató hatással bírt. Mai gondolkodásunkkal természetesen a *prodigiumot* interpretáló jós szavait értelem, és nem szó szerint interpretálnánk, a monda korának emberei azonban nem így tettek. „*Az ok a rómaiak rendíthetetlen hite a kimondott szó numinózus erejében, meggyőződésünk, hogy végső soron a létezés a kimondott létezéssel azonos, teljes valóság csak a szavakba öntött valóság.*”⁸⁵

Következtetések

A fentiek alapján megállapíthattuk, hogy a *dies fasti–dies nefasti* kategóriapárnak nyilvánvalóan csak a *legis actiós* eljárás szempontjából volt jelentősége (hiszen annak szavai erőteljes rituális vetületet is hordoztak), valamint, hogy a *dies fasti* csupán a *praetor* civiljogi

82 *Uo.*, 62.

83 Plinius, *Naturalis historia* 28, 15. „*Cum in Tarpeio fodientes delubro fundamenta caput humanum invenissent, missis ob id ad se legatis Etruriae celeberrimus vates Olenus Calenus, praeclarum id fortunatumque cernens, interrogatione in suam gentem transferre temptavit, scipione determinata prius templi imagine in solo ante se: 'Hoc ergo dicitis, Romani? hic templum Iovis optimi maximi futurum est, hic caput invenimus?' Constantissima Annalium adfirmatione, transiturum fuisse fatum in Etruriam, ni praemoniti a filio vatis legati respondissent: 'Non plane hic, sed Romane inventum caput dicimus.'*”

84 KÖVES-ZULAUF: *Bevezetés...*, i. m., 205. skk.

85 *Uo.*, 207.

törvénykezési funkcióit szorították határok közé, az *apud iudicem* tevékenykedő bírói fórumokét nem. Azon előírás okán, mely szerint a *praetor urbanus* összefüggően tíz napnál hosszabb időre nem hagyhatta el Rómát, arra következtethettünk, hogy a jogszolgáltatás e napokon nem lehetőség, hanem kötelezettség volt a *magistratus* számára. Megállapítottuk továbbá, hogy a *dies nefasti* nem estek semmiféle vallási tabu vagy tilalom alá, és e napokon csak a *magistratus legis* actió törvénykezése szünetelt, de a *comitia* működése, a *contiók*, vásárok, vallási szertartások megtartásra kerültek (ellentétben a *dies atrival*). A *fastus* melléknév a *fari* igéből eredt, akárcsak a *fatum* főnév. Mivel a *legis actio sacramento* erős szövegközpontúsága kellően közismert, hiszen aki a *textus* akár egyetlen szavát is elvétele, elveszítette a pert, és mivel a napok *fastus*, illetve *nefastus* minősége éppen bizonyos szavak (*do, dico, addico*) kimondását tette lehetővé, illetve tiltotta a *magistratus* számára, ezért a naptár e kategóriapárjára szintén igaz a római gondolkodás azon sajátossága, miszerint „a létezés a kimondott létezéssel azonos, teljes valóság csak a szavakba öntött valóság”.

Irodalomjegyzék

1. M. S. BROUGHALL: *The Pattern of the Days in Ancient Rome, Greece & Rome*, 1936/5, 160–176.
2. MAX KASER: *Das altrömische ius*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1949.
3. James KER: *Nundinae. The Culture of the Roman Week*, Phoenix, 2010/3–4, 360–385.
4. Thomas KÖVES-ZULAUF: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, Telosz, Budapest, 1995.
5. Wilhelm KUBITSCHKE: *Grundriss der antiken Zeitrechnung*, Beck, München, 1928.
6. Andrew William LINTOTT: *Trinvidium*, The Classical Quarterly, 1965/2, 281–285.
7. Kurt LATTE: *Römische Religionsgeschichte*, Beck, München, 1960.
8. Agnes Kirsopp MICHELS: *Calendar of the Roman Republic*, Princeton University Press, Princeton, 1967.
9. NÓTÁRI Tamás: *Római köz- és magánjog*, Scientia, Kolozsvár, 2011.
10. Tamás NÓTÁRI: *The Function of the Flamen Dialis in the Marriage Ceremony*, Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, 2004. 57–65.
11. Tamás NÓTÁRI: *The spear as the symbol of property and power in ancient Rome*, Acta Juridica Hungarica, 2007/3, 231–257.
12. Walter PÖTSCHER: *Person-Bereichen und Personifikation*, Litwissenschaftliche Jahrbücher, 1978, 217–231.
13. Alois WALDE, Johann Baptist HOFMANN: *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, Winter, Heidelberg 1954.
14. Georg WISSOWA: *Religion und Kultus der Römer*, Beck, München, 1902.